

Sərhəd QASIMOV

*Vergilər Nazirliyinin
Tədris Mərkəzinin
Elmi-tədqiqat
bölməsinin rəisi,
baş vergi xidməti
müşaviri,
i.e.n.*

Vergi münasibətlərində iqtisadi davranış modellərinin təkmilləşdirilməsinin mənəvi-etik aspektləri

Bəşəriyyətin fəlsəfi fikir tarixində ən böyük korifərlərdən olan Georq Vilhelm Fridrix Hegel dövlət və hüquq problemini fəlsəfi və siyasi-hüquqi mövqelərdən nəzərdən keçirmişdir. O, ədalətliyi əxlaq kateqoriyasına aid edərək bildirir ki, ədalətliliklə azadlıq arasında qurulmaz əlaqə mövcuddur. Dahi filosofun fikrincə, ədalətlilik o zaman reallaşır ki, konkret insanın əxlaqı və iradəsi bütün xalqın mənəviyyətinə çevrilmiş olsun.

Cəmiyyətdə baş verən ictimai proseslərin dinamizmi təkcə bəşəriyyətin qlobal problemlərinin optimal həlli yollarının tapılmasını deyil, həm də bu gün insanların daha çox məsuliyyətsiz hərəkətlərinin nəticələrinin qabaqcadan proqnozlaşdırılması məsələsini qarşıya qoyur. Bəşəriyyətin qloballaşması və informasiya texnologiyalarının rolunun durmadan artması şəraitində insanların tələblərinin hədsiz artması meyli ilə planetin resurslarının məhdudluğu arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılması insan şüurunun yenidən qurulmasını tələb edir. Belə bir dünyagörüşünün əsasını isə geniş və hərtərəfli mənada başa düşülən mənəviyyət təşkil etməlidir. Buna görə də hesab etmək olar ki, mənəviyyət – cəmiyyətin mövcudluğunun başlıca sahələrindən biri olan iqtisadi həyatın

ən mühüm amilidir.

Hesab edirik ki, «cəmiyyət-mədəniyyət-təbiət» sistemində cəmiyyətin tərkib elementlərinin harmonik inkişafı yollarının tapılması məqsədilə onun iqtisadi həyatına mənəviyyətin təsirinin araşdırılması olduqca vacibdir. Cəmiyyətin iqtisadi sferasının bütün komponentlərinə nüfuz edərək, onun yaradıcı inkişafının fəal başlanğıc nöqtəsinə çevrilən, «cəmiyyət-mədəniyyət-təbiət» sisteminin inkişafı üçün impuls verən mənəviyyət özü də dəyişikliklərin və öz-özünə artmanın predmetinə çevrilir. Həyatı əhəmiyyətli dəyərlər sferasına aid olan, sosial və fərdi mövcudluğun məzmununu, keyfiyyətini və yönünü müəyyən edən integrativ keyfiyyət kimi mənəviyyət gerçəkliyin mühüm sahəsidir. Bunlarla əlaqədar mənəviyyətlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı nis-

bətində harmoniyanın təmin edilməsi müasir şəraitdə optimal iqtisadi davranış modelinin formalaşmasının mühüm şərtlərindən biridir.

Antik fəlsəfədə Platon hesab edirdi ki, tələbatların artması iqtisadi inkişafın stimulu deyildir. Onun bütün «bəlaların, xəstəliklərin, azarların...» aradan qaldırılması üçün xeyirxahlığın çiçəklənməsini təmin etməli olan ideal dövlət modeli utopik başlanğıcın əsasını qoydu. Bununla belə, cəmiyyətin iqtisadi həyatını və mənəvi başlanğıc kimi əxlaqı birləşdirməyə, bu barədə ümumi təlim yaratmağa cəhd göstərən filosofun fikirləri bu gün də qiymətlidir. Aristotel həqiqi iqtisadiyyatla – maddi nemətlər yaratmaq məharəti ilə yanaşı, iqtisadiyyatı – mal alıb yenidən satmaq və sələmçilik yolu ilə çoxlu var-dövlət toplamağı bir-birindən fərqləndirirdi. Cəmiyyətin iqtisadi həyatının süni şəkildə göstərilən sferalara bölünməsi - həm də əmək fəaliyyətinin insanın mənəvi-ruhi keyfiyyətlərindən (bu keyfiyyətlər, hər şeydən əvvəl, düzgün idarəetmə formalarının təsiri ilə inkişaf edir) asılılığını göstərir. Beləliklə, antik dövrdə mənəviyyat əmək fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir, insanın bu fəaliyyət prosesində kamilləşdiyi göstərilir ki, bunlar da məhz ideal dövlətin fəaliyyəti nəticəsində mümkündür.

Orta əsrlər fəlsəfəsində cəmiyyətin iqtisadi həyatına mənəviyyatın təsirinə dair baxışların geniş spektri mövcud olmuşdur. Avqustin iqtisadi problemlərə yanaşmanın alternativsiz doqmatik dini-etik prinsiplərinin əsasını qoymuşdur və V-XI əsrlər ərzində bu prinsiplər

demək olar ki, özünə möhkəm yer tutmuşdur. Erkən orta əsrlər dövründə ticarət mənfəəti və sələmçilik faizi günah kimi xarakterizə olunurdu. Kilsə qanunlarının müəllifləri də antik dövrlərin nümayəndələri kimi, əməyə həqarətlə və yalnız ayrı-ayrı adamların varlanmaq hüququ kimi baxılmasına qarşı çıxırdılar. Orta əsrlərin sonrakı dövrlərində (XIII-XIV əsrlərdə) cəmiyyətin təbəqələrə bölünməsinin sürətlənməsi və şəhərlərin iqtisadi qüdrətinin artması ilə iqtisadi sferaya olan münasibət də xeyli dəyişdi. Erkən kanonistlərə xas olan sənədlərin avtoritarlığı prinsiplərinə və iqtisadi kateqoriyaların mənəvi-etik xarakteristikalarına təsərrüfat hadisələrinin izahında böyük sərbəstliklər verən ikili qiymətlər prinsipi əlavə olundu. Bu mənada F.Akvinskinin yaradıcılığı diqqəti daha çox cəlb edir. Filosofun ikili və kompromiss mövqeyi aşağıdakı müddəalara toxunurdu: zümrələrə (silklərə) mənsubiyyətdən asılı olaraq müxtəlif peşələrə bölünmə; qeyri-ekvivalent mübadilədə əldə olunan faydanın bərabərliyi; günah işlətmədən «azacıq» var-dövlət yaradılması; əşyaları öz dəyərindən artıq qiymətə satmaq hüququ verən «ədalətli qiymət»; dövlətin sikkənin «daxili dəyərliliyindən» müəyyən kənarlaşmalara yol vermək hüququ; ticarət mənfəətinin və sələmçilik faizinin pislənməsi (bu gəlirlərlə bağlı risklərə görə mükafatlandırma xərcləri nəzərə alınmaqla). Beləliklə, orta əsrlərdə mənəviyyatın iqtisadiyyata təsiri insanın Allaha üz tutması ilə əlaqədar olmuşdur. Dünyanın və ruhun Allaha müraciətinin

qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində mənəviyyatın dünyagörüşü və idraki funksiyaları təsərrüfat sistemində onun yerini müəyyən etdi. Bundan başqa, insanın iqtisadiyyata münasibətində dünyəvi-praqmatik meyillər üzə çıxmağa başladı ki, bu da sonrakı dövrlərdə həyatın bütün sahələrində sürətli dəyişikliklər üçün zəmin yaratdı.

İntibah dövründə və Yeni dövrdə mənəviyyatın teoloji konsepsiyası ilə yanaşı, insanın və ətraf aləmə onun baxışlarının inkişafı ilə əlaqədar mənəviyyat ideyası da dəyişməyə başladı. Cəmiyyət həyatında əmək fəal dəyişdirici amil kimi mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Kapitalın ilkin yığılı dövrünün (16-17 əsrlər) merkantilizmindən XIX əsrin ikinci yarısında neoklassik istiqamətin meydana gəlməsinədək iqtisadi fikrin təkamülü cəmiyyətdə iqtisadiyyatla mənəviyyat arasında sıx əlaqələrin olduğunu üzə çıxardı. Mənəviyyat çoxplanlı funksiyaları yerinə yetirən təsərrüfat həyatının mühüm amili kimi çıxış etməyə başladı. Bunlar təkcə əmək subyektinin xarakteristikalarına deyil, həm də cəmiyyətin idraki fəaliyyətinə, bütünlükdə onun istehsal məqsədlərinə, ictimai mənafelərə, əməyin motivasiyasına, ictimai şüurun bütün sərvətlərinə: elm və təhsilə, əməyin etikası və estetikasına və s. sahələrə də toxunurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, mənəviyyatın iqtisadiyyata hərtərəfli təsiri məsələsini əməkdə maddinin və mənəvinin K.Marks tərəfindən açılan dialektikası da təsdiq etdi. İnsanın, həm istehlakçı və həm də təsərrüfat fəaliyyətinin subyektivi kimi, mənəvi keyfiyyətləri cəmiyyətin iqtisadi həyatında

mühüm yer tutur.

Özündə müxtəlif məktəbləri və istiqamətləri birləşdirən 20-ci əsrin neoklassik fəlsəfəsində sənaye cəmiyyətindən postindustrial, informasiya cəmiyyətinə (istehlakın daha çox post-modernist mədəniyyət dəyərləri ilə müəyyən olunan cəmiyyətə) keçməsi öz əksini tapdı. Sosiumun həyatında texnikanın rolunun artması əmək subyektivi və istehlakçı kimi insanın özündə də köklü dəyişikliklər əmələ gətirdi. Buna müvafiq olaraq, iqtisadiyyatın və sosiumun bütün həyatının tənzimləyiciləri kimi insanın mənəvi keyfiyyətlərinə diqqət artmağa başladı. Deməli, mənəviyyatla iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi barədə nəinki filosofların və iqtisadçıların nəzəri araşdırmaları, eləcə də bu ideyaların praktik tətbiqi dünyanın mənzərəsi ilə onun harmoniyasının vəhdətinin zəruriliyini aşkara çıxardı.

Beləliklə, Qərbi Avropa fəlsəfəsində mənəviyyatla iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin nəzərdən keçirilməsi sosiumun həyatında bu vacib komponentlərin çoxplanlı, mürəkkəb və dinamik qarşılıqlı təsirinə aşkara çıxardı, lakin bununla yanaşı, aparılan təhlil mövzunun öyrənilməsində müəyyən çətinliklərin olduğunu və onun gələcəkdə tədqiqi istiqamətlərini müəyyən etdi.

Cəmiyyətin iqtisadi həyatının mənəvi əsaslarının başlıca parametrləri aşağıdakı müddəalarla müəyyən olunur:

1. Mənəviyyat – ayrıca fərdin öz şüurlu fəaliyyətində öz həyatının, özünün fərdi mövcudluğunun hüdudlarından kənara çıxmaq, yalnız özünün mövcudluğu ilə (öz mövcud-

luğunun qorunması ilə) əlaqədar olmayan məqsəd və vəzifələri qarşıya qoymaq və özünün fəaliyyətində onları reallaşdırmaq qabiliyyətidir. Fərdi şüurdan (fərdi mənəviyyatdan) ümumbəşəri şüura (ümumbəşəri mənəviyyata) keçidin reallaşdırılmasıdır.

2. Müasir iqtisadi həyat – elmi-texniki inqilabla (ETİ) əlaqədar texnoloji çevrilişin genişlənməsi, insanın öz adi dünyasından kənara çıxması.

3. Mənəviyyatın cəmiyyətin iqtisadi sferasının səviyyəsinə və xarakterinə uyğunluğunun obyektivliyi.

4. Cəmiyyətin iqtisadi sferasının mənəvi inkişafının, müxtəlif sosial qrupların, ideal olanla maddi olanın (mənəviyyatla iqtisadiyyatın) geniş dialoqunun zəruriliyi.

«Mənəviyyat» və «cəmiyyətin iqtisadi həyatı» anlayışlarının, solumun təsərrüfatında mənəviyyatın yerinin və rolunun müəyyən edilməsi baxımından cəmiyyətin iqtisadi həyatının mənəvi əsasları konkretləşdirilməlidir.

Aparılan təhlil göstərir ki, «mənəviyyat» termini özünün çoxmənalı anlamında tərifi verilməsi çox çətin olan terminlərdəndir. L.P.Buevanın fikrincə, «mənəviyyat həyatı əhəmiyyətli dəyərlər sferasına aid olan və hər bir fərddə insanın mövcudluğunun və «insan obrazının» məzmununu, keyfiyyətini və səmtini müəyyən edən integrativ anlayışdır».

Hazırda qasırğa kimi bütün planeti dolanan global böhran maliyyə institutlarının, dövlətlərin və iqtisadi cəmiyyətlərin maliyyə siyasətinin böhranıdır. Bir qədər də ətraflı yanaşsaq, bu böhran yalnız kapitaldan deyil,

maliyyə alətlərinin özündən də fayda götürülməsinə global cəhdlərlə və şübhəsiz ki, Amerika kapitalının digər ölkələrin hesabına (onların mənafeyi nəzərə alınmadan) yaşamaq və artmaq kimi tamahkar istəklərlə əlaqədardır. Artıq genişlənərək həm də böyük sosial-iqtisadi fəsadlarla müşayiət olunan bu böhran heç də yalnız maliyyə və ya iqtisadi aspektlərdən təhlil olunmamalıdır. Məsələyə sistemli yanaşmaqla onun kriminoloji, fəlsəfi, mənəvi-etik, sosioloji və s. təhlilinə də üstünlük verilməlidir.

Dünyanın nüfuzlu dini liderlərinin, ictimai-siyasi və dövlət xadimlərinin, filosoflarının, tanınmış iqtisadçıların göstərdikləri kimi, global böhranın başlıca səbəbləri məhz tamah və yalandır. İnsanların yalanları, tamahkarlıqları, mümkün qədər daha çox varlanmaq istəyinin hüdudsuzluğu, özünün istehlakı üzərində nəzarətin itirilməsi, nə yolla olsun varlanmaq ehtirasları, əsl mənəvi dəyərlərin və ideyaların unudulması son nəticədə müharibə fəlakətlərinə; hərbiçilərin və terrorçuların zorakılıqlarına; günahsız insanlara qarşı sərəmsəliyin dağıdıcı azgınlığına; təbii və sosial nemətlərin bölüşdürülməsində bərabərsizliyə və bu səbəblərdən də dünyanı bürüyən iqtisadi böhrana gətirib çıxarır.

İndi belə bir fikir tez-tez vurğulanır ki, əgər insanlar yalnız öz mənfəətlərini güdsələr, onların mənəviyyatında haram və eqoizm hakimlik etsə, – dünya məhv olacaqdır.

Dövrümüzün humanist və nüfuzlu zəka sahibləri, bəşəriyyətin taleyini düşünənlər tamahkarlıq və yalan barəsində danışarkən

hansısa kiçik dükən sahiblərini və ya birja işi-
rakçılarını nəzərdə tutmurlar. Burada söhbət
dünyanın “ən güclülər”indən - ifrat mənfəət və
ifrat hakimiyyət uğrunda heç nədən çəkin-
məyən elitar maliyyə «müdrilər»indən gedir.

Korrupsiyaya qarşı Beynəlxalq Mübarizə
Günü münasibətilə 2008-ci il oktyabrın 9-da
müraciətində BMT-nin Baş katibi Pan Gi Mun
qeyd etmişdir ki, qlobal maliyyə böhranı daha
çox tamahkarlıq və korrupsiya üzündən baş
vermişdir: maliyyə sisteminə inam sarsıdılmış,
bir çox bankların vicdanla işləməsi şübhə alti-
na düşmüşdür. Çoxlu sayda insan ömrü boyu
yığdığı əmanətlərindən məhrum olmuşlar.

Vergi münasibətləri sisteminin təkmil-
ləşdirilməsi vergilərin ödənilməsi, tutulması və
istifadəsi məsələlərində əhali ilə dövlət arasın-
da qarşılıqlı münasibətlərin institusional
xüsusiyyətlərinin ətraflı tədqiq olunmasını
tələb edir. Bununla əlaqədar, hazırda iqtis-
adçılardan diqqəti daha çox tədqiqat alətləri
sırasında iqtisadi metodlarla yanaşı sosioloji,
hüquqi, politoloji metodları da tətbiq edən
institusional yönlü nəzəriyyəyə yönəlmişdir.
İnstitusional təhlil obyektinin genişlənməsi və
yeni normaların, qaydaların, mütəşəkkil
davranış formalarının, institutların ona əlavə
olunması keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə baş
verən dəyişiklikləri nəzəri-metodoloji cəhət-
dən izah etməyə, həmçinin sosial-iqtisadi
inkışafın sürətləndirilməsinə yönəldilmiş təd-
birlər kompleksinin işlənilməsinə hazırlanmasına
imkan verir.

Müasir şəraitdə dünya ölkələrinin
əksəriyyətini bürüyən qlobal böhran dövründə

və böhrandan sonrakı dövrdə iqtisadiyyatın
institusional strukturunun modelləşdirilməsi
milli strateji layihələrin həyata keçirilməsinin
institusional müşayiəti kimi, aralıq və yardımçı
institutlar sisteminin formalaşmasına
yönəldilməlidir. Belə ki, dünya iqtisadiyyatın-
da baş verən proseslər iqtisadiyyatın dövlət
tərəfindən tənzimlənməsinə yanaşmalarda
bazarın mükəmməlliyinə və «görünməz əl»in
gücünə inama əsaslanmağın doğru olmadığını
nümayiş etdirdi. Bir çox tanınmış alimlər və
dövlət xadimləri indi yüksək tribunalardan
bəyan edirlər ki, maliyyə fəaliyyətində bütün
sahələr yalnız bazar oyunçularının əlində cəm-
ləşmişdir və dünyanın bütün maliyyə və pul
sisteminə yenidən baxılmalıdır, liberalizmin
bəyan etdiyi «bazar həmişə haqlıdır» tezi
sərsəmdir və «tənzimlənmə kapitalizmə»
keçilməlidir və s. Lakin idarəetmə qərarlarının
səmərəsizliyi, korrupsiya və bürokratiya kimi
mürəkkəb problemləri həll etmək iqtidarında
olmaması üzündən dövlət də çox vaxt bazarın
qeyri-mükəmməlliyi problemini həll edə
bilmir. Deməli, iqtisadiyyatın tənzimlən-
məsinin başqa yollarının axtarılması zəruridir
və bu yollardan biri də dövlətlə xüsusi
mülkiyyətçilərin tərəfdaşlığı mexanizminin
yaradılması ola bilər.

Vergi yükünün aşağı salınması, vergitut-
manın sadələşdirilməsi, vergitutmanın liberal-
laşdırılması və vergi orqanlarının fəaliyyətinin
təkmilləşdirilməsi bu siyasətin prioritet
istiqamətlərindən biridir.

Sosial-iqtisadi institutlar sisteminə ictimai
əxlaq normaları həlledici rol oynayır. Onlar

özlüyündə elə qeyri-formal nüvə əmələ gətirirlər ki, formal normalar və onların həyata keçirilməsini təmin edən dövlət idarələri və ictimai idarələr həmin nüvə ətrafında formalaşır. İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sferaları birbirindən təcrid olunmamışdır. Buna müvafiq olaraq insanların mənəvi təsəvvürləri ən müxtəlif həyati situasiyalarda onların davranışlarının xarakterini müəyyən edən xeyir və şər təməl anlayışlarına istinad edən vahid bir sisilsilə təşkil edir. Buna görə də haqlı olaraq ədəb qaydalarına bütün müqavilə növlərinə – bazar, sənaye, ənənəvi, mülki, ictimai rəy haqqında, yaradıcılıq fəaliyyəti ilə, ekoloji fəaliyyətlə bağlı bütün müqavilələrin ümumiləşdirilmiş kateqoriyası kimi baxmaq olar. Məhz hakim mənəvi mövqe bir fəaliyyət növündən digərinə keçid prosesində müqavilələrin daha çox ehtimal olunan variantını müəyyən edir. Buna görə də son illərdə Qərbdə iqtisadi inkişafın etik problemlərinə olan marağın artması təsadüfi deyildir [4].

Təsərrüfat praktikasında tez-tez müşahidə olunan hallardan biri də budur ki, müqavilə iştirakçılarının vicdanlılığı və düzgünlüyü yoxlanıla bilsə də, onun məsrəfləri mübadilədən əldə olunan faydadan artıq olur. Bu kimi hallarda mübadilənin aparılmasına hazır olmaq tərəflərin bir-birinə olan qarşılıqlı inamının səviyyəsindən asılıdır.

İnam etik kateqoriyadır. İqtisadiyyatda təsərrüfat münasibətlərinin mənəvi aspektlərinin nəzərə alınması zərurəti həmişə mövcud olmuşdur. Bu zərurət təkcə şirkətlərin, sahibkarlıq fəaliyyətinin digər subyektlərinə

deyil, həmçinin dövlətə və onun həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin strukturlarını təmsil edən şəxslərə də aiddir.

İqtisadi fəaliyyətin etik aspektləri vergi münasibətlərində özünü daha qabırıq biruzə verir. Bazar münasibətləri şəraitində vergilər işgüzar fəallığın, həmçinin investisiya fəallığının stimullaşdırılmasının, gəlirlərin yenidən bölgüsünün, əhalinin müxtəlif qruplarının tələbatlarının səviyyəsinin tarazlaşdırılmasının ən mühüm alətlərindən biri kimi çıxış edir. Buna görə də azadlıq, quruculuq, yaradıcılıq, sosial məsuliyyət və ədalətlik dəyərlərinin həyata keçirilməsi vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi ilə, vergi orqanlarının gündəlik fəaliyyəti, vergitutmanın stimullaşdırıcı, fiskal və yenidən bölgü funksiyalarının optimallaşdırılması dərəcəsi ilə qırılmaz surətdə bağlıdır.

Səmərəli vergi siyasətinin formalaşması ilə bağlı praktik vəzifələrin yerinə yetirilməsi zərurəti iqtisadi agentlərin vergi əxlaqının tədqiqini, vergitutmanın təsiri nəticəsində onların fəaliyyətində baş verən dəyişikliklərin təhlilini daha da aktuallaşdırır. Bir çox ölkələrdə dövlət tənzimlənməsinin analoji vergi tədbirlərinə nəzərən müşahidə olunan iqtisadi reaksiyaların, vergitutmanın və vergi münasibətlərinin çoxsaylı milli xüsusiyyətlərinin araşdırılması göstərir ki, institusional normaların, formal və qeyri-formal məhdudiyyətlərin təsiri son nəticədə müəyyən makroiqtisadi nəticələrdə təzahür edən vergi əxlaqı stereotipinin formalaşmasında mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir. Bu

amilin iqtisadi təhlilə daxil edilməsi neoklassik istiqamətin həddlərindən kənara çıxmağı və vergi əxlaqının tədqiq olunması üçün neoinstitusional nəzəriyyənin konseptual müddəalarını tədqiqat sferasına daxil etməyi tələb edir.

İqtisadi subyektlərin vergi əxlaqının tədqiqinə həsr olunmuş elmi-tədqiqat işlərinin böyük əksəriyyətində bu məsələyə əsasən iki aspektdən yanaşılır: vergilərin ödənilməsi və iqtisadi agentlərin fəaliyyətinə vergilərin təsiri.

Bir sıra müəlliflər təməl müddəa kimi vergi ödəyicisinin rasionallığının güclü forması haqqında müddəanı əsas götürürlər. Belə ki, onlar optimallaşdırma məsələləri əsasında xəlvəti fəaliyyət, vergilərin ödənilməsindən yayınma, vergitutma sisteminin seçilməsi və s. problemləri nəzərdən keçirirlər.

Elmi ədəbiyyatda «vergi əxlaqı» termini bir sıra müəlliflər tərəfindən istifadə olunsa da, hələlik iqtisadi nəzəriyyədə geniş yayılmamışdır və bu terminin arxasında duran anlayışın mahiyyəti praktik baxımdan demək olar ki, təhlil edilməmişdir. Bununla əlaqədar olaraq vergi əxlaqının tədqiqində, fikrimizcə, məzmun baxımından təhriflərə yol verildiyini və bunun nəticəsi kimi, bu sahədə əsas anlayışlardan istifadə olunmasına lazımi dərəcədə əhəmiyyət verilmədiyini nəzərə alaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

1) vergi əxlaqı faktiki olaraq xalis gəlirin (mənfəətin) maksimallaşdırılması meyarı əsasında vergilərdən yayınma haqqında qərarın qəbul edilməsi ilə eyniləşdirilir.

2) vergi əxlaqı vergitutmanın təsir göstərdiyi müxtəlif iqtisadi hərəkətlərə də

şamil olunur.

Baxılan meyillərdən birincisini nəzərdən keçirək. İqtisadi agentin vergi əxlaqı yalnız optimal seçimlə məhdudlaşmır. Bu seçimin nəticəsinə vergi uçotunun təşkili və aparılması, vergi orqanları ilə münasibətlərin formalaşmasına və s. üzrə qarşılıqlı əlaqəli ardıcıl addımların, hərəkətlərin yerinə yetirilməsinə təhrik edən çıxış nöqtəsi kimi baxmaq olar. Bu mülahizə vergi əxlaqının daha geniş şərhilə əlaqədardır. Belə ki, vergilər müxtəlif iqtisadi qərarların (məsələn, istehsal həcmi barədə, investisiyalar barədə, istehlakın strukturu və həcmi və s. barədə) qəbul olunmasına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Davranış baxımından agentlərin iqtisadi davranışında tamamilə haqlı olaraq vergi qıcıqlandırıcılarına onların reaksiyasını ayırmaq olar. Bəzi müəlliflər tərəfindən bu məqsədlə «vergi reaksiyaları» terminindən müvəffəqiyyətlə istifadə olunur. Bununla belə, fikrimizcə, vergi əxlaqının vergi reaksiyaları ilə əvəz edilməsi düzgün deyildir: ƏDV və mənfəət vergisi üzrə dərəcələrin aşağı salınması ilə malların (işlərin, xidmətlərin) həcmində dəyişməsi, sosial ayrımlar azaldıqda əməkhaqqının artması, vergilərin azaldılması ilə investisiya fəallığının güclənməsi və s.

Göründüyü kimi, əsas anlayışlardan daha səmərəli istifadə etmək məqsədilə vergi davranışını və vergi reaksiyalarını ayrıca nəzərdən keçirmək daha doğru olardı. Vergilərin təsiri nəticəsində iqtisadi davranışda baş verən dəyişikliklər mahiyyət etibarilə vergi reaksiyalarıdır. Bioloji analogiyadan isti-

fadə etməklə deyə bilərik ki, vergi elə bir qıcıqlandırıcıdır ki, iqtisadi agent ona müəyyən hərəkətlərlə cavab verir.

Vergi əxlaqı – iqtisadi davranışın tərkib elementidir və vergilərin ödənilməsi ilə, baxılan məsələ ilə əlaqədar agentin ətraf aləmlə qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir. İqtisadi agentin vergi ödəyicisi rolu ilə şərtlənən hərəkətlərini vergi əxlaqına aid etmək lazımdır.

Baxılan rol iqtisadi agentin qarşısında ətraf mühitlə müəyyən qarşılıqlı təsirdə olmaq vəzifəsini qoyur: vergi ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçmək, vergi uçotunu aparmaq və vergi hesabatlarını təqdim etmək, büdcə ilə hesablaşmalar aparmaq, vergi orqanları ilə münasibətlər və s. Məhz bu qarşılıqlı təsir onun vergi əxlaqının mahiyyətini təşkil edir. Bu hərəkətlərin məzmunu və xarakteri iqtisadi agentin vergilərin ödənilməsinə münasibəti ilə müəyyən edilir.

Göründüyü kimi, vergi əxlaqı və vergi reaksiyalarının məzmununa bu cür yanaşdıqda onlar arasındakı fərq dərhal özünü göstərir. Məsələn, vergi sisteminə müəyyən mallar üzrə aksizlər şəklində vergilərin daxil edilməsi istehlakçının seçiminin dəyişməsinə səbəb ola bilər ki, bu da onun vergi reaksiyasını əks etdirir. Lakin onun vergi əxlaqı barədə biz yalnız ona vergi ödəyicisi kimi baxdığımız zaman danışa bilərik. Başqa bir misal: ƏDV dərəcəsinin azaldılması ona gətirib çıxarır ki, müəssisə öz məhsulunun qiymətini aşağı salır – bu, iqtisadi stimula cavab olaraq onun iqtisadi davranışının dəyişməsidir. Bu halda agentin vergi əxlaqının necə dəyişdiyi – vergi orqanları

ilə münasibətlər, vergi intizamına nə dərəcədə əməl olunması, xəlvəti dövrüyyənin həcmi və s. məlum olmur.

Neoinstituiional nəzəriyyənin vergi əxlaqına şamil oluna bilən iki mühüm aspektini nəzərdən keçirək: 1) rasionallıq və 2) öz mənafeyini güdmək [5]. Vergi münasibətlərinin təhlili nəticəsində vergi əxlaqında rasionallığın Q.Saymon tərəfindən göstərilən formalarının üçünün də təzahür etdiyi müşahidə olunur.

Vergi ödəyicisinin vergitutma ilə əlaqədar olan məcmu xərclərini minimallaşdırmaq cəhdində ifadə olunan rasionallığın ən güclü forması bir sıra modellərdə, o cümlədən bəyan edilən gəlirlərin gizlədilən gəlirə nisbətində, vergilərdən yayınmanın əsaslandırılmasına həsr olunan modellərdə nəzərdə tutulur. Vergi xərclərinə yalnız vergi ödənişlərinin deyil, həm də vergitutmanın və vergidən yayınmaların transaksion xərclərinin (özünə partnyor axtarmağa və sövdələşmələrə sərf olunan xərclərin) də daxil edilməsinə baxmayaraq, yuxarıda qeyd edilən modellər vergi əxlaqının təhlilinə neoklassik yanaşmanı əks etdirirlər. Lakin vergi qanunvericiliyindəki qeyri-sabitlik, mürəkkəblik, dolaşıqlıq və çoxvariantlılıq, vergi nəzarətinin vəziyyəti kimi amillər və bütünlükdə qaydalara əməl olunmasının təmin olunması mexanizmi seçim şərtlərinin tam müəyyənliyi və seçim proseduruna sərf olunan intellektual və informasiya xərclərinin əhəmiyyətsiz olması barədə neoklassik təhlilin müddəaları ilə ziddiyyət təşkil edir.

Bununla belə, qeyd olunanlar heç də o

demək deyildir ki, rasionallığın güclü formasının mümkünlüyünü nəzərdə tutan tamamilə adekvat situasiya mövcud deyildir. Ölkəmizin vergi sistemində buna misal olaraq vergi ödəyicilərinin vahid vergiyə keçməsinə göstərmək olar. 2001-ci ildən başlayaraq Azərbaycan müəssisələri bir sıra şərtlərə əməl etməklə, ümumi və yaxud sadələşdirilmiş vergiyə keçməyi müstəqil olaraq seçirlər və bu zaman vergi xərclərinin minimallaşdırılması meyarlarını əsas götürürlər. Burada seçim üç alternativlə məhdudlaşır (sadələşdirilmiş verginin iki dərəcəsi nəzərə alınmaqla), seçimin əsaslandırılmasına çəkilən xərclər, hesablaşmaların aparılması, normativ bazanın müəyyənlik və aydınlıq dərəcəsi praktiklərin fikrincə, o qədər yaxşı olmasa da, vergi qanunvericiliyinin ümumi fonunda tamamilə məqbul hesab edilə bilər. Bütün bunlar seçimin baxılan situasiyalarında güclü rasionallıq formasının mümkünlüyü haqqında fərziyyənin tətbiqinə əsas verir.

Bunlarla yanaşı, real iqtisadi həyatda biz firmanın vergi əxlaqının (davranışının) yalnız vergilərin minimallaşdırılması meyarlarının köməyi ilə izah oluna bilmədiyi çoxlu sayda hallarla qarşılaşırıq. Məhdud rasionallıq fərziyyəsi müəssisələrin vergi davranışını institusional baxımdan təhlil etmək üçün olduqca vacibdir.

Müəssisələrin vergi əxlaqı yalnız vergi qanunvericiliyində öz əksini tapan vergilərin və bunların tətbiqinə dair qaydaların təsiri altında deyil, vergitutma prosesinin işti-

rakçuları arasında münasibətləri tənzimləyən qeyri-formal normaların təsiri altında da formalaşır. İqtisadi agentlərin vergilərin ödənilməsinə, vergi orqanları ilə münasibətlərin xarakterinə, vergi konfliktlərinin aradan qaldırılması üsullarına və s. münasibətini əks etdirən qeyri-formal davranış stereotipləri iqtisadi agentlərin həm mümkün imkanları çoxluğunun konfigurasiyasını, həm də onların vergi davranışının motivasiyasını, məqsədlərini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. İqtisadi agentlərin fəaliyyət göstərdiyi institusional meydanı nəzərə almaqla, vergilərin optimallaşdırılması tətbiq sahəsi olduqca məhdud olan xüsusi məsələ kimi çıxış edir. Bu məsələni daha ümumi məqsədə yönəldilmiş olan məsələ - vergi xərclərinin məbləğinin müəyyən bir əlverişli səviyyədə saxlanması məsələsi əvəz edir.

Burada «əlverişli səviyyə» ifadəsi iki mənada işlədilir. Birincisi, bu səviyyə vergi orqanlarının diqqətini çox da cəlb etməməlidir. Əks halda iqtisadi agentlər üçün xeyli çətinlik yara da bilər, yəni vergilərin məbləği həmin agentin «xoşməramlı» vergi ödəyicisinə aid etmək üçün kifayət etməlidir. İkincisi, vergi xərclərinin məbləği vergi ödəyicisi qane etməli, onun üçün əlverişli olmalıdır.

Beləliklə, vergi əxlaqında məhdud rasionallıq fərziyyəsi aşağıdakılarda öz ifadəsini tapır. O variant rasionallıq hesab olunur ki, vergi ödəyicisi üçün vergi xərclərinin məqbul məbləğini və vergi orqanları üçün vergilərin kifayət həcmi nəzərdə tutur.

Vergi davranışında institusional rasionallıq haqqında məsələ – əslində vergitutmanın formal və qeyri-formal institutlarının rasionallığı haqqında məsələdir. Özünün həm güclü, həm də məhdud formasında vergi davranışının variantlarının sərbəst şəkildə axtarılması və müqayisəsinə nəzərdə tutduğu halda, institusional vergi davranışı «hamı kimi» hərəkət etməyi məsləhət görür və bunu əsas tutur ki, artıq davranış stereotipi formalaşarkən fayda və xərclər müqayisə edilmişdir. Bu cür davranış modeli, ola bilsin ki, hər bir konkret halda maksimal, ən yaxşı nəticəni təmin etməsin, amma istənilən halda, heç olmazsa, müəssisənin yaşamasını təmin etsin. Rasionallıq iqtisadi agentlərin hərəkətlərində müstəqilliyi nəzərdə tutmur. Göründüyü kimi, baxılan halda iqtisadi insan (agent) sərbəst qərar qəbul etməkdən, müstəqil yaradıcılıqdan məhrum edilir.

Əgər vergi xərclərinə qənaət baxımından səmərəli davranış normaları vergitutma prosesinin iştirakçılarının qarşılıqlı münasibətlərində praktik olaraq möhkəmləndirilmişdirsə, o zaman vergi davranışında institusional rasionallıqdan danışmaq olar.

Neoinstitusional təhlilin ən mühüm davranış şərtlərindən biri də öz maraqlarını güdməyə çalışarkən opportunist (sazişçi) davranışın mümkünlüyünün qəbul edilməsidir. Opportunist tipli vergi davranışı qəsdən və bilərəkdən vergi hesabatlarında tam olmayan, yaxud təhrif olunmuş informasiyanın göstərilməsini, istehsalın və gəlirlərin faktiki həcmnin gizlədilməsini, vergi münasibətləri

iştirakçılarının qəsdən aldadılmasını nəzərdə tutur.

Vergi ödəyicilərinin opportunist davranışlarda deyil, həm də müvafiq dəlillərdə və əsaslandırılmalarda təzahür edir. Əgər opportunist davranışın (hərəkətlərin) yayılması barədə, məsələn, «təbii» səbəblərə (informasiya çatışmazlığı, səlahiyyətlərin məhdudluğu, qəsdən yol verilməyən səhvlər) düzəlişlər etməklə gizli əməliyyatların miqyası, vergi qanunvericiliyinin pozulması barədə statistika, kəsilmiş cərimələrin məbləği və s. əsasında fikir söyləmək olarsa, o zaman opportunist səbəbləri aşkara çıxarmaq xeyli çətinləşir. Gizli opportunist miqyaslarını yalnız dolay yollarla qiymətləndirmək olar, lakin elə opportunist davranışı qidalandıran mühiti də məhz bu meyillər yaradır.

Vergi davranışının opportunist dəlillərinin, onun səbəblərinin, yaranma şərtlərinin mahiyyəti nədən ibarətdir? Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, opportunist dəlilləri sadəcə olaraq vergiləri ödəmək istəməməklə eyniləşdirmək olmaz. Vergiləri ödəmək istəməməklə opportunist dəlillər (bəhanələr, sübutlar və s.) arasında müəyyən bir məsafə mövcuddur. Vergiləri ödəməmək istəyi institusional normaların təsir dairəsinə düşərək, onların təsiri altında belə bir inama çevrilir ki, bunu etmək olar, çünki cəmiyyətdə bu cür davranışa (rast gəlir) yol verilir. Artıq bu inamın (əqidənin) özü opportunist meyillərin əsasını təşkil edir.

Bu əminliyin formalaşmasında iqtisadi

davranışı tənzimləyən qeyri-formal intitusional normalar və əxlaq qaydaları həlledici rol oynayır. Məlum olduğu kimi, vergi qanunvericiliyində öz əksini tapan formal qaydalarda vergini ödəmək vergi ödəyicisinin vəzifəsi (yerinə yetirməli olduğu borc) kimi nəzərdə tutulmaqla yanaşı, bu vəzifənin yerinə yetirilməməsinə görə məsuliyyət tədbirləri də nəzərdə tutulmuşdur (Vergi Məcəlləsinin V fəslə, 53- 61-ci maddələr).

Vergi əxlaqının qeyri-formal stereotipləri vergi münasibətləri iştiracılarının mənafələrinin həqiqətən əlaqələndirilməsi prosesində yaranır. Bu məsələdə maraqlı olan tərəflərin mənafələrində kompromiss (barışıq) onların davranışlarındakı mənfi nümunələrin (meyillərin) dəyişməsi nəticəsində yarana bilər.

İqtisadi subyektlər arasında vergilərin ödənilməsindən yayınma stereotiplərinin formalaşdığı, vergi orqanlarında isə vergi ödəyicisi barəsində qabaqcadan (apriori) vergi qanunvericiliyini şüurlu şəkildə pozan və cinayətkar kimi baxıldığı şəraitdə dövlətin və iqtisadi subyektlərin mənafələrinin əlaqələndirilməsi vergi optimallaşdırılmasında yol verilə bilən faktiki sərhədlərin formalaşmasına, vergi ödəyicilərinin əməliyyatlarının elə «tutqun» sxemlərinin cızılmasına gətirib çıxarır ki, vergi xidməti orqanları onlara «barmaqarası» baxır.

Bir sıra tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, müəyyən tip vergi münasibətlərinin yaratmış olduğu tərəflərin mənafələrinin bu cür balanslaşdırılması, keçid dövrünü yaşayan ölkələr və digər postsovet ölkələri üçün xarak-

terikdir. Əgər cəmiyyətdə qanunu pozanlara qarşı sərt cəza tədbirlərini nəzərdə tutmayan, yalana, fırıldaqçılığa yol verən normalar qüvvədədirsə, onda ayrı-ayrı fərdlərin vergiləri ödəmək istəməməsi cəmiyyət tərəfindən təqdir olunur və opportunist meyillərə çevrilir.

Q.Pesçanix qeyd edir ki, «xəlvəti iqtisadi fəaliyyətə» keçib-keçməmək barədə qərarın çıxarılması, adətən, mənəvi stimullarla deyil, iqtisadi faydalılıqla şərtlənir [3, səh. 89]. Bu fikirlə razılaşımaq olar, lakin burada aşağıdakı dəqiqləşdirməni aparmaq lazımdır. Vergi ödəyicisi üçün qanun pozuntusu nəticəsində əldə etdiyi iqtisadi fayda onun «xəlvəti iqtisadi fəaliyyətə» keçməsi üçün zəruri şərtədir, lakin başlıca səbəb deyildir. Vergitutmadan yayınmanın əlverişliliyi, artıq iqtisadi agentdə mövcud olan opportunist meyillərin həyata keçirilməsini mümkün edir.

Beləliklə, fikrimizcə, vergi ödəyicisinə nəzərən iqtisadi səmərəliliyə vergi davranışının opportunist meyillərinin səbəbi kimi deyil, onun həyata keçirilməsinin başlıca şərti kimi baxmaq olar. Biz bunu əsas götürəcəyik ki, fərdin vergiləri ödəmək istəyinə ekvivalentlik meyarı nəzərə alınmaqla, onun vergitutmaya olan münasibəti (vergitutmanı qiymətləndirməsi) həlledici təsir göstərir. Baxılan meyar vergitutma nəzəriyyəsində vergiləri dövlət tərəfindən yaradılan müəyyən ictimai rifah üçün verilən haqq kimi nəzərdən keçirən istiqamətə əsaslanır.

Əgər iqtisadi agent ictimai nemətlərin və vergilərin nisbətini ekvivalent hesab edirsə, o zaman vergilərin ödənilməsinin vacibliyi ilə

potensial olaraq razılaşacaqdır. Bu halda ictimai normalar vergilərə belə münasibəti dəstəkləyərsə, vergiləri ödəməmək istəyi o dərəcədə zəifləyir ki, artıq bu istək opportunist meyillərin yaranmasına imkan vermir.

Əgər vergi ödəyicisi hesab etsə ki, vergilərin ödənilməsindən alınan fayda vergitutma ilə bağlı xərclərlə müqayisədə onun üçün sərfəli deyildir, o zaman bu cür qiymətləndirmə onun vergiləri tam həcmdə ödəmək istəyinə üzücü təsir göstərir və vergilərdən yayınmaq meylini gücləndirir. Göründüyü kimi, vergilərin və dövlətdən alınan faydanın fərdi olaraq müqayisəli şəkildə qiymətləndirilməsi iqtisadi agentdə opportunist meyillərin formalaşmasının başlıca amillərindən biri kimi çıxış edir.

Göstərilənlərlə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, mübadilədə qeyri-ekvivalentliyin qəbul edilməsi heç də hökmən opportunist meyillərin yaranmasına səbəb olmur. Vergiləri ödəməmək istəyi cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş davranışın qeyri-formal olaraq məhdudlaşdırılmasına sövq edir. Fərdin ictimai normalara həssaslığından asılı olaraq bu məhdudiyyətlər çəkindirici təsir göstərə bilər. Dövlətlə vergi münasibətlərini qeyri-ekvivalent kimi qiymətləndirən agent, bununla razılaşır və qanuna hörmətlə yanaşmaqla səciyyələnən davranış tərzini, eləcə də onu ictimai normalardan bu və ya digər dərəcədə asılı edən özünün şəxsi keyfiyyətləri ilə əlaqədar «güclü təsir edən motivasiya stereotipləri» nəticəsində vergiləri ödəməkdən yayınmağa cəhd göstərmir.

Ödənilmiş vergilərin və alınmış faydanın

mübadiləsinin ekvivalentliyinin pozulması vergiləri ödəməmək istəyini qidalandıran iqtisadi zəmin kimi çıxış edir və qanuna hörmətlə yanaşan davranış stereotiplərinin inkişaf etməməsi, formal qaydaların pozulmasına cəmiyyətdə yol verilməsi opportunist meyillərin formalaşmasına, zəruri əlverişli şərait olduqda opportunist tipli vergi davranışına çevrilən gizli opportunizmin yayılmasına səbəb olur.

Vergi əxlaqının iqtisadi agentin öz maraqlarının güdülməsində egoistlik dərəcəsi və rasionallıq formalarının əlaqələndirilməsi ilə fərqləndirilə bilən əsas nəzəri tiplərini nəzərdən keçirək.

1. Opportunist – maksimalist. Onun vergi davranışı vergilərin ödənilməsi ilə bağlı bütün xərclərinin minimallaşdırılmasına yönəlir. Bu halda vergitutmanın formal və qeyri-formal normalarının pozulması da daxil olmaqla, bütün mümkün formalar həmin məqsədə nail olmağın mümkün vasitələri hesab olunur. Bu tip vergi ödəyicisi opportunist yönlüdür və onun istəklərinin reallaşması yalnız iqtisadi baxımdan məqsədmüvafıqlıqdan asılıdır. Burada nəzərdə tutulur ki, vergidən yayınmanın bütün variantları, onların şərtləri və məsrəflər vergi ödəyicisinə məlumdur.

2. Məhdud rasionallıq formasına üstünlük verən opportunist. O, vergi xərclərinin məbləğinin minimallaşdırılmasına çalışır, lakin güzəştə gedərək vergilərin müəyyən kompromis məbləğini seçir. Vergi ödəyicilərinin bu tipi maksimalist opportunistdən iki başlıca momentə görə fərqlənir. Birincisi, ikinci hal-

dan fərqli olaraq hərəkətlərin şəraiti (məsələn, vergidən yayınmanın aşkara çıxarılması ehtimalı, xəlvəti əməliyyatlara çəkilən transaksion xərclər, rüşvətin məbləği və s.) tamamilə müəyyəndir və vergi ödəyicisinə qabaqcadan məlumdur.

İkincisi, məhdud rasionallığa meyilli opportunist vergi ödəyicisi vergi orqanları üçün kifayət edən və özü üçün məqbul vergi məbləğini seçməklə, özünün fəaliyyətinin normal vergi şərtlərini təmin edir. Hesab etmək olar ki, davranışın bu tipi birinci tiplə müqayisədə daha uzun müddətli fəaliyyət üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onu «vergi qənimətçisi» kimi səciyyələndirmək olar: o, vergidən yayınmalarla bağlı əlavə gəliri tezliklə qoparmağa və müəssisəni bağlamaqla aradan çıxmağa can atır.

3. Qanuna tabe olan vergi ödəyicisi tipi rasionallıq formasından fərqlənən davranışın normativ variantlarının məcmusu ilə təsvir olunur. Qanuna tabe olan maksimalist tam məlumatlandırılmışdır, onun üçün seçimi qərarların qəbul edilməsi prosedurlarını məhdudlaşdırma biləcək intellektual və vaxt məsrəfləri ilə o qədər də bağlı deyildir. Bu halda vergi ödəyicisi vergilərin minimallaşdırılması variantlarını yalnız oyun qaydaları çərçivəsində nəzərdən keçirir və onları qəsdən pozmur. Bununla yanaşı, o hesab edir ki, öz məqsədinə çatmaq üçün qanunla qadağan olunmayan hər şeydən istifadə etmək olar və bunun üçün də fəal surətdə vergi optimallaşdırılmasını işləyib hazırlayır və tətbiq edir. Bu tip,

vergi orqanları ilə münasibətlərin qeyri-formal normalarına məhəl qoymayan və verginin məbləğini müəy-yən edərəkən kompromis axtarmağı lazım bil-məyən «qanunpərəst» əxlaq tipidir. Bu tipə mənsub olan vergi ödəyicisi vergilərin məbləğini azaltmaq üçün vergi qanunvericiliyindəki boşluqlardan istifadə edərək həmin məbləği müstəsna olaraq qanunla müəyyən edilmiş qaydalar əsasında hesablayır.

4. Məhdud rasional intizamlı vergi ödəyicisi yalnız qanunvericilik normaları əsasında hərəkət edir, lakin vergi xərclərinin minimallaşdırılmasına nail olmur, yalnız müəyyən bir qanəddici məbləqlə kifayətlənməyə çalışır. Bu tip vergi ödəyicisi «qanunpərəst»-maksimalistdən verginin kompromis məbləğindən kənara çıxmamaq üçün vergi optimallaşdırılmasından məhdud şəkildə istifadə etməsi ilə, məhdud rasional opportunistdən isə vergi qanunvericiliyinin qəsdən pozulmasının mümkünlüyünü nəzərdə tutmaması ilə fərqlənir. Bu tip – vergi ödəyicilərinin vergi əxlaqında vergi münasibətlərinin həm formal qaydalarına, həm də qeyri-formal normalarına üstünlük verən ehtiyatlı tipidir.

Vergi münasibətlərində mənəvi-etik dəyərlərlə bağlı aparılan təhlil vergi əxlaqı və vergi reaksiyası anlayışlarını dəqiqləşdirməyə, vergi əxlaqında rasionallığın müxtəlif formalarının, opportunist əxlaqın və opportunist meyillərin məzmunun açılmasına, onların formalaşmasına təsir edən amillərin, həyata keçirilməsi şərtlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

Касумов С.А.

**Нравственно-этические аспекты совершенствования
моделей экономического поведения в налоговых отношениях**

Резюме

В статье анализируются нравственно-этические аспекты совершенствования моделей поведения экономических агентов в налоговых взаимоотношениях, рассматриваются формы проявления налогового поведения, связь между институтом налогообложения и институтом личности, необходимая для дальнейшего совершенствования теории и практики налогообложения как важнейшей составляющей институциональной экономики.

На основе поведенческих предпосылок неоинституциональной теории уточняется и раскрывается содержание понятия налогового поведения, ее проявление в налоговых взаимоотношениях.

Kasimov S.A.

Behaviour and forms of its display in system of norms economic behaviour

Summary

In clause the analysis of economic-psychological aspects of essence and the form of display of tax behaviour, communication between institute of the taxation and institute of the person, necessary for the further perfection of the theory and practice of the taxation as the major making economy is considered.

On the basis of behavioural preconditions theories it is specified and the maintenance of concept of tax behaviour reveals, rationality and opportunism in tax behaviour are discussed.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2007.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. B., 2010.
3. Олейник А.Н. Институциональная экономика. М., 2000.
4. Козловски П. Принципы этической экономики. М., 1999

